

BAŽNYČIA IR KNYGA

Spaudos pradmenys Lietuvoje

Viduramžiais Lietuvoje įsikūrę pranciškonų ir dominikonų ordinai (Vilniuje, Naugarduke ir kitur) turėjo rankraštinų lotyniškų bažnytinių knygų: giesmynų, agendų, Biblijų (vulgatų). Religinė knygų Vilniaus vyskupijai perrašinėtojai dirbo ir karalienės Jadvygos dvare. Sena rankraštinė knygų tradicija gyvavo ir LDK stačiatikių vienuolynuose. Tačiau tikiškos minties istoriją ir sklaidą Europoje iš esmės pakeitė spaudos išradimas ankstyvaisiais naujaisiais laikais.

Konservatyvi ikitridentinės Katalikų bažnyčios politika nebuvo palanki pirmosioms spaustuvioms Lietuvoje atsirasti. Laikydamosi tradicinio požiūrio, jog rašytinės religinės minties sklaidimas tautinėmis kalbomis kelia erezijų pavojų, iki pat XVI a. 8-ojo dešimtmečio savo reikmes Bažnyčia tenkino užsienyje spausdinamomis liturginėmis knygomis lotynų kalba, o pasauliečius švietė žodinės tradicijos priemonėmis. XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje Vilniaus vyskupijoje, priklausiusioje Gniezno arkivyskupijai, ėmė rasti iniciatyvų užsakyti, kad Lenkijoje būtų parengta ir išspausdinta būtent LDK reikmėms pritaikytų bažnytinių lotyniškų knygų. Taip Vilniaus vyskupo Alberto Taboro (apie 1450–1507) įsakymu kanauninkas Martynas iš Radomo parengė Gdanske 1499 m. išspausdintą *Agendą* (apeigyną) Vilniaus vyskupijai, o Krokuvos kanauninkas Janas Sakranas (1443–1527) to paties vyskupo pageidavimu 1501 m. Krokuvoje išspausdino knygą, kritikuojančią stačiatikių doktriną, *Klaidų, esančių rusėnų apeigose, nušvietimas (Elucidarius errorum ritus Ruthenicū)*. 1528 m. Krokuvoje buvo išleisti ir *Vilniaus vyskupijos nutarimai (Statuta Vilnen. Dioecesis)*.

Spaudai atsirasti pačioje LDK nepadėjo vangi Bažnyčios švietimo politika – iki Vilniaus jėzuitų kolegijos įkūrimo 1570-aisiais Lietuvoje nebuvo nė vienos viduriniojo tipo mokyklos, išskyrus be Vilniaus vyskupo leidimo vienerius metus (1542–1543) sostinėje veikusią privačią humanistinę evangeliko Abraomo Kulviečio mokyklą, įkurtą su karalienės Bonos Sforzos (Sforcos) protekcija. Tad natūralu, jog Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pirmieji spaudos išradimu ėmė naudotis Reformacijai, skelbusiai tiesioginį ryšį tarp išganymo ir biblinio žodžio pažinimo, palankūs kultūros veikėjai. Evangelizmo sąjūdžio skatinamų tendencijų turėjo Vilniuje rusėnų kalba kirilika išspausdintos pirmosios Lietuvos knygos – *Малая подорожная книжица (Mažoji kelionių knygelė, 1522–1523)* ir *Апостол (Apaštalas, 1525)*. Jas išspausdino į Lietuvą trumpam grįžęs Pranciškus Skorina (apie 1490–1541), prieš tai Prahoje išleidęs kelias Šventojo Rašto knygas. Pirmosios knygos buvo bažnytinių psalmių, giesmių ir maldų rinkiniai, papildyti Evangelijų ištraukomis, bažnytiniais kalendoriais ir įvairiais kitais priedais, parengtos orientuojantis į skaitytojus pasauliečius.

Pirmoji lietuviška knyga

Pirmoji lietuvių evangelikų karta, kurios atstovai buvo Europos universitetuose išsilavinę bajorai, XVI a. 5-ajame dešimtmetyje, nors ir labai nepalankiomis Reformacijos draudimo aplinkybėmis

sugebėjo parengti dirvą lietuviškai knygai. Dviejų žymiausių šios kartos atstovų Abraomo Kulviečio ir Stanislovo Rapolionio psalmių ir giesmių vertimais pradėtas formuoti lietuviškas religinės minties diskursas buvo išplėtotas ir reprezentuotas pirmojoje lietuviškoje knygoje – Martyno Mažvydo *Katekizme* (1547). Reformacinė veikla Lietuvoje buvo draudžiama, persekiojami ankstyvosios lietuviškos raštijos kūrėjai iš jos turėjo bėgti, todėl pirmoji lietuviška knyga buvo išleista Prūsijoje, Karaliaučiuje, Weinreicho spaustuvėje kunigaikščio Albrechto, finansavusio ir vėlesnes lietuviškas Mažvydo knygas, lėšomis.

Pirmoji knyga – gana stambus 79 puslapių leidinys, išleistas 200–300 egzempliorių tiražu. Ji sudaryta iš keleto „knygelių“, kaip jas pats pavadino Mažvydas: originalių (lotyniškos ir lietuviškos) prakalbų ir iš įvairių lenkiškų ir lotyniškų šaltinių verstų elementoriaus, katekizmo ir giesmynėlio su gaidomis. Visos jos dalys skelbė naująsias Reformacijos idėjas – tiesos pažinimą per Dievo žodį ir visiems krikščionims suteiktą Dievo išganymo pažadą. Nors knyga buvo skirta ne tik Prūsijos lietuviams, bet ir LDK gyventojams, iš tikrųjų beveik nėra duomenų, kad knyga buvo naudojama LDK, kurioje protestantų spauda tebebuvo draudžiama. Mažvydo – lietuviškos liuteronų bažnyčios Prūsijoje kunigo – knyga pradėjo ne tik lietuviškos knygos, bet ir lietuviškos liuteronų raštijos ir spaudos, iki pat XX a. toliau vystytos ne LDK, bet Rytų Prūsijoje, istoriją.

Mikalojus Radvila Juodasis ir LDK protestantų knygos

Maždaug 1550 m. pasukęs į protestantizmą žymiausias Lietuvos XVI a. didikas, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio artimiausias draugas ir patikėtinis kunigaikštis Mikalojus Radvila Juodasis yra pirmosios LDK lotyniškojo šrifto spaustuvės įkūrėjas ir nebenutrūkstamos LDK spaudos istorijos pradininkas. 1553 m. kunigaikščio dvare Brastoje pradėjusi veikti spaustuvė ir jos produkcija yra vienas reikšmingiausių Lietuvos Renesanso kultūros laimėjimų. Brastoje parengtos knygos pasižymi dviem išskirtinėm ypatybėm: visos jos buvo protestantiškos ir rengtos ne lotynų, priešingai Katalikų bažnyčios tradicijai, bet liaudies (šiuo atveju lenkų, kurią kaip pagrindinę kasdienę rašto kalbą vartojo pats Radvila) kalba. Raštijos lietuvių kalba pagrindus Prūsijoje XVI a. viduryje buvo tik pradėję kurti protestantų pabėgėliai iš Lietuvos. Nors ir religinio turinio, Brastos knygos buvo skirtos ne protestantų dvasininkijai, bet skaitytojams pasauliečiams. Radvilos Juodojo pasamdytas spaustuvininkas Bernardas Wojewódka (Vojevudka) 1553 m. pabaigoje–1554 m. pradžioje Brastoje išspausdino pirmąsias tris knygas: Christopho Imlerio Hadamario veikalo *Summarium decem praeceptorum* (*Dešimties Dievo įsakymų santrauka*) vertimą, liuteronų Urbano Rhegio (Regio) veikalo apie krikščioniškąją doktriną vertimą, dedikuotą Radvilos Juodojo žmonai Elžbietai Radvilienei, ir ankstyviausius Lietuvos (mažąjį ir didįjį) katekizmus, vadinamus Brastos katekizmais. Pastarieji buvo originalūs religiniai Radvilos Juodojo dvare suburtų evangelikų (Andrzejus Trzecieškio (Andžejaus Tžečieskio), Simono Zacijaus, Eustachijaus Trepkos ir kt.) darbai, paremti liuteroniškais ir įvairių šveicariškųjų doktrinų detalėmis. 1554 m. liepą upe gabendamas savo knygų tiražą nuskendo Wojewódka ir po kurio laiko spaustuvei ėmė vadovauti Stanisławas Murmelijus (mirė po 1570). Jo spaustuvėje buvo išspausdinta daug unikalių leidinių, tarp jų ir pirmasis Lietuvos giesmynas –1559 m. Jano Zarembos parengtas eiliuotų tekstų ir gaidų rinkinys *Pieśni Chwał Boskich* (*Giesmės Dievo garbei*).

Brastos spaustuvės ir Lietuvos Renesanso knygos istorijos ir Lietuvos reformatų pasididžiavimas – 1563 m. rudenį su Radvilos Juodojo dedikacija Žygimantui Augustui išleista Biblija, žinoma Brastos, arba Radvilų Biblijos, pavadinimu. Tai pirmasis viso Šventojo Rašto leidimas Lietuvoje, o sykiu apskritai pirmas visas protestantiškas Biblijos lenkų kalba leidimas. 1555 m. pradėtam darbui Radvila

Juodasis buvo subūręs didelį tarptautinį kolektyvą (protestantiškoji istoriografija mini net 18 asmenų, tačiau pagrindinių vertėjų buvo mažiau), prie vertimo prisidėjo ne tik lietuviai ir lenkai, bet ir Lietuvoje, ir Lenkijoje gyvenę prancūzų ir italų evangelikai). Gali būti, kad verčiant buvo panaudotas ir 1545 m. mirusio Stanislovo Rapolionio Biblijos vertimas į lenkų kalbą, tą darbą jis vykdė kunigaikščio Albrechto užsakymu.

Brastos Biblija atstovavo šveicariškajai reformatų doktrinai, į ją tuo metu orientavosi ir Radvilos Juodojo vadovaujama LDK Evangelikų bažnyčia. Vis dėlto, kadangi prie Biblijos rengimo buvo prisidėję žymiausi LDK trinitrininkai (pavyzdžiui, italas Giorgio Biandrata), dėl kurių jau Biblijos išleidimo metais LDK Evangelikų bažnyčia suskilo, Brastos Biblija vėliau neišvengė menkai pagrįstų kaltinimų dėl užslėptų antitrinitorizmo apraiškų. Pagrindinis Biblijos šaltinis buvo Roberto Estienne (Stephanus) Ženevoje leisti reformatų Biblijos leidimai lotynų ir prancūzų kalba, ypač 1557 m. lotyniškasis leidimas, kurio Naująjį Testamentą rengė Teodoras Beza. Tačiau verčiant Radvilų Bibliją buvo naudojamos ir *Vulgata*, ir kitais lotyniškais šaltiniais, taip pat ir hebrajiškais, ir graikiškais Biblijos tekstais. Brastos Biblija buvo pirma tokia puošni ir gausiai iliustruota Lietuvos knyga: dalis Senojo Testamento grafikos iliustracijų buvo perimta iš Estienne Biblijos leidimų, tačiau kitos gali būti originalūs darbai. Tekstologine prasme Biblijos leidimas buvo modernizuotas pagal reformatų leidimų pavyzdžius: teksto eilutės sunumeruotos, atskiros knygos turėjo įvadus, paaiškinimus, leidinio pabaigoje buvo pateiktas registras. Esminis Brastos Biblijos vertimo strategijos bruožas – orientuotis į kuo daugiau skaitytojų, panaudoti to meto gyvą kalbą. Brastos Biblija ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos reformatų bažnyčioms tarnavo iki 1632 m. Tada Gdanske buvo išleistas naujas Biblijos vertimas, bet jo LDK Reformatų bažnyčia dar ilgai nepriėmė kaip per daug nutolusio nuo Brastos teksto. Brastos spaustuvės knygos ypač retos (kai kurie vieninteliai išlikę egzemplioriai dingo per Antrąjį pasaulinį karą), tačiau yra išlikęs ne vienas Brastos Biblijos, nors ir naikintos kontrreformacijos metais (taip pat ir paties Radvilos Juodojo sūnaus Radvilos Našlaitėlio), egzempliorius Lietuvoje ir užsienyje. Paskutinę knygą Brastos spaustuvėje Radvilos Juodojo dvaro muzikantas ir kompozitorius Kiprijonas Bazilikas išspausdino 1570-aisiais.

Dešimt metų intensyviai LDK protestantų leidinių buvo spausdinama 1562 m. pradėjusioje veikti Nesvyžiaus spaustuvėje, įkurtoje Radvilos Juodojo vietininko Maciejaus Kawieczynskio (Kaviečynskio). 1562 m. joje buvo išspausdintas pirmasis LDK protestantiškas leidinys rusėnų kalba – Simono Budno (apie 1530–1593) parengtas *Katekizmas*. Nuo 1563 m. Nesvyžiaus spaustuvės leidiniuose ima ryškėti antitrinitorizmo požymiai: netiesioginių nutylėjimų, vengimo vartoti Trejybės terminą ir ją garbinti buvo jau 1563 m. LDK reformatų parengtame Nesvyžiaus *Katekizme* (į jį įėjo katekizmas ir giesmynas), jis atspindėjo LDK evangelikų schizmos pasekmes. Nesvyžiuje savo darbus lenkų kalba leido žymiausias Lietuvos antitrinitorių autorius Simonas Budnas. 1572 m. jis išspausdino antrąją Lietuvos Bibliją – unitarizmo idėjomis paremtą savo paties atliktą visą Šventojo Rašto vertimą į lenkų kalbą. Šis leidinys yra likęs vienintelis unitorių Biblijos pavyzdys Lietuvoje ir Lenkijoje.

Nuo LDK evangelikų atskilę heterodoksai, populiariai apibendrinami kaip antitrinitoriai, remiami LDK didiko Jono Kiškos (m. 1592) įkūrė savo nepriklausomą spaustuvę Loske. Ji veikė 1570–1589 m., joje buvo išspausdinta apie 20 knygų lenkų ir lotynų kalbomis. Spaustuvininku pradžioje čia buvo jau Nesvyžiaus spaustuvėje dirbęs Danielius Lenčickis, išskirtinis LDK spaustuvininkas, tarnavęs kaip profesionalas skirtingiausioms priešiškomis konfesinėms grupėms. Losko produkcija, nors jos yra išlikę ypač mažai, pavieniai egzemplioriai (naikinta dėl antitrinitorizmo draudimo), taip pat labiausiai susijusi su Budnu, nuo 1574 m. ten spausdinusio vėlesnius savo veikalus. Loske buvo paskelbti du pataisyti jo Naujojo Testamento vertimai (1574 ir 1589), unitorių socialinės teorijos veikalas *O urządzie miecza używajacem* (*Apie ginklo naudojimą tarnyboje*, 1583) ir kt.

1580 m. Mikalojus Radvila Rudasis po Radvilos Juodojo mirties tapo pagrindiniu Lietuvos reformatų globėju, jis pradėjo kurti ir pirmąją evangelikų spaustuvę Vilniuje, kuri veikė iki 1611 m. išpuolių sostinėje prieš reformatus. Čia kurį laiką dirbo iš Vilniaus jėzuitų spaustuvės pabėgęs spaustuvininkas Danielius Lenčickis. 1581 m. spaustuvėje buvo išleistas pirmas Vilniaus evangelikų katekizmas su giesmynu, kuriame viešai atsiribota nuo antitrinitoristinių tendencijų turėjusių ankstesnių LDK evangelikų leidinių Nesvyžiuje. Šis Vilniaus *Katekizmas* buvo ilgai naudojamas kaip pagrindinis Lietuvos Reformatų bažnyčios rinkinys, vėliau buvo keletą kartų pakartotinai išleistas. Naujoje įkurtoje Radvilos Rudojo spaustuvėje Lenčickis nevensgė spausdinti ir katalikų leidinių: čia 1585 m. išleido pirmąją latvišką knygą – jėzuito Petro Kanizijaus *Katekizmą*. Vilniaus evangelikų spaustuvėje kai kuriuos savo poleminius darbus prieš jėzuitus leido LDK kalvinistų lyderis Andrius Volanas. Joje buvo išleistos ir pirmosios lietuviškos LDK reformatų knygos: Merkelio Petkevičiaus *Katekizmas* ir vadinamoji Jokūbo Morkūno *Postilė*. Nuo 1612 m. pagrindinis Lietuvos evangelikų spaudos centras, globojamas Kristupo II Radvilos persikėlė į Liubčią, kurioje knygos lotynų ir lenkų kalbomis spausdintos iki 1655 m.

LDK protestantų spauda intensyviai plito vos daugiau nei šimtmetį, per jį buvo išleista nepaprastai daug įvairios tikibinės literatūros, išliko nemenkas religinės kritinės minties paveldas. Paskutinė išimtinai protestantiška spaustuvė Lietuvos teritorijoje buvo įkurta Radvilos Rudojo šakos palikuonio kunigaikščio Jonušo Radvilos Kėdainiuose 1653 m. Spaustuvė veikė neilgai – jos darbas ėmė silpti po 1655 m. Lietuvą ištikusių karų, politinės krizės ir dėl tais pačiais metais mirusio jos mecenato Jurgio Radvilos. Kėdainiuose buvo išleistas didžiausias Lietuvos evangelikų reformatų lietuviškos knygos paminklas – trijų knygų konvoliutas *Knyga nobažnystės krikščioniškos*. Tai buvo pirmoji ne Vilniuje išspausdinta LDK lietuviška knyga, jos vienintelis išlikęs XVIII a. egzempliorius, įsigytas švedų kolekcionieriaus, saugomas Švedijoje, Upsalos universiteto bibliotekoje.

Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis – Vilniaus jėzuitų leidybos mecenatas. Po tėvo Mikalojaus Radvilos Juodojo mirties 1566 m. atsivertęs į katalikybę vyriausiasis kunigaikščio sūnus Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis (1549–1616) tapo karštu katalikų kultūros puoselėtoju ir jėzuitų kontrreformacinės veiklos rėmėju. Religingas ir smalsaus kritinio proto Radvila Našlaitėlis atliko pirmą didžią tarp lietuvių piligriminę kelionę į Jeruzalę ir Egiptą (1582–1584). Jis tikėjosi išgyti nuo sunkios ligos ir taip įtvirtinti šventųjų vietų lankymo kultą. Radvilos Našlaitėlio parašyti kelionės memuarai *Kelionė į Jeruzalę (Hierosolymitana peregrinatio)* – pirmas žinomas leidimas lotynų kalba Braneve 1601 m., tapo pirmąja net kelių leidimų įvairiomis kalbomis užsienyje sulaukusia lietuvių knyga. Jaunasis kunigaikštis pasmerkė tėvo reformacinę veiklą ir ėmė remti jėzuitų kultūrą. Paveldėta tėvo įkurtą Brastos spaustuvę, kuri aštuoniolika metų padėjo skleisti protestantišką kultūrą, 1575 m. viduryje Radvila Našlaitėlis perkėlė į Vilnių 1570 m. įsteigtos Vilniaus jėzuitų kolegijos knygoms spausdinti. Ši akcija liudijo visų jaunesniųjų Radvilos Juodojo vaikų, ypač netrukus kardinolu tapusio Jurgio Radvilos (1556–1600), ištikimybę katalikybei. 1576 m. pavasarį Radvilos Našlaitėlio spaustuvėje buvo išspausdinta pirmoji Vilniaus jėzuitų knyga – Petro Skargos katalikišką Eucharistijos sampratą ginantis ir prieš Vilniaus kalvinisto Andriaus Volano darbus nukreiptas veikalas *Pro Sacratissima Eucharistia contra haeresim Zvinglianam (Už švenčiausiąją Eucharistiją prieš Zvinglio ereziją)*. Taip buvo pradėta intelektualinė kova su jau plačiai Lietuvoje paplitusia evangelikų mintimi. Tais pačiais metais buvo išspausdintos dar kelios lotyniškos knygos. Didelę dalį jėzuitų knygų, išspausdintų per pirmąjį spaustuvės veiklos dešimtmetį, finansavo pats Radvila Našlaitėlis, jos būdavo pažymėtos jo, kaip leidėjo, vardu (*Typis et sumptibus... Nicolai Christophori Radivili*), nes oficialiai spaustuvė tebebuvo jo nuosavybė. Ankstyvuojau spaustuvės veiklos laikotarpiu buvo išleista ypač daug Petro Skargos knygų ne tik lotynų, bet ir lenkų kalba, kurią jėzuitai ėmė vartoti polemizuodami su

protestantais. Daugumą jų parėmė Radvila Našlaitėlis, kaip ir žymųjį Skargos veikalą *Żywoty świętych (Śventųjų gyvenimai)*, padariusį esminę įtaką visai vėlesnei Lietuvos hagiografijai, taip pat ir pirmajam XIX a. lietuviškai Motiejaus Valančiaus sukurtam šio tipo veikalui. Nors vėlokai prasidėjusi, jėzuitų knygų leidyba Vilniuje buvo labai intensyvi. Vien 1576–1586 m. laikotarpiu Radvilos Našlaitėlio išlaikomoje spaustuvėje buvo išleista 60 knygų, o per beveik du šimtus metų trukusią Vilniaus jėzuitų akademijos knygų spaudos istoriją čia buvo išspausdinta didžioji dalis Lietuvos katalikiškos literatūros lotynų, lenkų, taip pat ir lietuvių kalbomis, iš viso daugiau kaip 1000 knygų. Įdomu, jog spaustuvei vadovauti Radvila Našlaitėlis pasamdė protestantų spaustuvininką Danielių Lenčickį, prieš tai dirbusį Nesvyžiuje ir Loske. Jis 1580 m. pabaigoje pasiėmęs dalį spaustuvės įrangos iš jėzuitų pabėgo pas reformatus. Tačiau po dešimties metų, 1591-aisiais, atsivertė į katalikybę ir vėl grįžo dirbti Vilniaus jėzuitams.

Nuo 1582 m. Radvilos Našlaitėlio išlaikoma jėzuitų spaustuvė patyrė finansinę ir valdymo krizę, nes pats kunigaikštis negyveno Vilniuje, dažnai būdavo užsienyje. Radvila Našlaitėlis ėmė rūpintis atiduoti spaustuvės valdymą patiems Akademijos jėzuitams ir tai padarė 1586 m., tačiau pirmoji knyga su Vilniaus jėzuitų spaustuvės tipografinė nuoroda pasirodė tik 1593 m. Radvila Našlaitėlis ir vėliau rėmė kai kuriuos jėzuitų leidinius, ypač veikalus Akademijoje dirbusių ispanų jėzuitų, su kuriais artimai bendravo. Tikėtina, nors tiksliai nėra žinoma, jog pirmoji LDK lietuviška knyga – Žemaitijoje parengtas Mikalojaus Daukšos *Katekizmas* ir 1595 m. išleistas Vilniuje be jokių spaustuvės nuorodų buvo šios jėzuitų spaustuvės leidinys. Tačiau kai kuriuos leidinius tuo laikotarpiu jėzuitai dėl mažesnių sąnaudų buvo linkę spausdinti ir protestantų spaustuvėje. Su Vilniaus jėzuitų akademijos tipografinė nuoroda pasirodė antroji Daukšos lietuviška knyga *Postilė* – pirmas lietuviškas katalikų pamokslų rinkinys (1599). Šios katalikiškos lietuviškos XVI a. knygos Daukšos buvo parengtos Žemaitijoje globojant Žemaičių vyskupui Merkeliui Giedraičiui, kuris savo rezidencijoje Varniuose buvo subūręs kultūrinį katalikų centrą. XVII a. Akademijos spaustuvėje buvo išleistos ir kitos svarbios lietuviškos katalikų knygos – Konstantino Sirvydo originalus pamokslų rinkinys *Punktai sakymų* (1 d. 1629, 2 d. 1644), pirmas lietuviškas katalikų giesmynas, parengtas Saliamono Slavočinskio (1646) ir kt. Jėzuitai XVI–XVII a. laikotarpiu buvo vienvaldžiai katalikiškos LDK literatūros leidėjai ir tik 1671 m. pirmuosius leidinius išleido pranciškonų spaustuvė.

LDK stačiatikių ir unitų knygos

Iki XVII a. vidurio LDK buvo išspausdinta daugiau nei pusantro šimto slaviškų knygų, nors kirilika XVI–XVII a. gana aktyviai tebebuvo rengiamos ir rankraštinės knygos. Konfesiniu požiūriu tai daugiausia buvo stačiatikių ir unitų knygos, bet Reformacijos laikotarpiu, protestantizmo idėjoms plintant net tarp LDK stačiatikių, buvo ir keletas protestantiškų leidinių (žymiausias toks buvo Nesvyžiuje 1562 m. išleistas originalus rusėniškas Budno *Katekizmas*, derinęs įvairias protestantiškųjų doktrinų – melanchtoniškosios pakraipos liuteronizmo, cvinglizmo ir kt. – detales). Viena pirmųjų LDK stačiatikių literatūros spaustuvių buvo įkurta Chodkevičiaus dvare Zabłudove, kur 1569 m. kirilika buvo išspausdinta *Евангелие учительное (Mokomoji Evangelija)*. LDK stačiatikių leidiniai XVI a. 8-ajame dešimtmetyje imti leisti Ostroge ir Lvove. Svarbų vaidmenį stačiatikių knygų istorijoje suvaidino 1574–1624 m. Vilniuje veikusi Mamoničių spaustuvė, ji savo leidybos istoriją pradėjo religinėmis stačiatikių knygomis. Vėliau didelę spaustuvės produkcijos dalį sudarė ne tik tikiškos stačiatikių knygos bažnytine slavų kalba, bet ir oficialieji LDK raštai (pavyzdžiui, III Lietuvos Statutas) rusėnų ir lenkų kalbomis, švietimo ir filologinė literatūra, po Brastos unijos (1596) susiformavusios unitų konfesijos knygos. 1589 m. karaliaus privilegiją Vilniuje spausdinti stačiatikių knygas gavo ir Vilniaus

Švč. Trejybės (vėliau Šv. Dvasios) brolija, ji leidybą pradėjo 1595 m., o XVII a. Vilniuje religines unitų knygas ėmė leisti ir Vilniaus bazilijonų spaustuvė, veikusi nuo 1628 m.

Lietuva 1009–2009, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 173–181.